

ПАСТИРСЬКА ДОПОМОГА ХВОРИМ: ІСТОРІЯ СПІВПРАЦІ ЦЕРКВИ ТА МЕДИЦИНИ У ВІЗАНТІЇ ТА РУСИ-УКРАЇНИ

протоієрей Олександр
ТРОФИМЛЮК

Піклування про хворих – один із важливих напрямів православно-го пастирського служіння. Відносини між Церквою та медициною встановилися дуже давно. Історія християнства свідчить, що Церква відіграла важливу й центральну роль у догляді за хворими, а її зв'язок із медициною закладений в основі Божественного Одкровення.

Мета статті – проаналізувати історичні свідчення про участь Церкви у справі лікування хворих.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі завдання:

- з'ясувати зародження традицій догляду Церкви за хворими;
- проаналізувати форми й методи співпраці християнства та лікувальної справи;
- розкрити вплив чернецтва на розвиток медичної справи;
- висвітлити особливості умов спільної діяльності Церкви й медицини.

Уже в книзі Діянь святих апостолів відчувається зародження традицій догляду за хворими. Це найперше видно з адміністративних обов'язків перших сімох дияконів. Відтворити повну картину того, що конкретно входило в адміністра-

Стаття присвячена історичним свідченням про участь Церкви у справі лікування хворих. У ній, зокрема, здійснено аналіз форм і методів співпраці християнства та лікувальної справи, розкрито вплив чернецтва на її розвиток, подано історію догляду Церкви за хворими.

Ключові слова: хвороба, лікування, медицина, пастирське піклування, Церква і чернецтво.

archpriest
Oleksandr TROFYMLIUK

PASTORAL CARE TO PATIENTS,
THE COOPERATION BETWEEN
THE CHURCH AND MEDICINE IN
BYZANTIUM AND RUS-UKRAINE

The article is devoted to historical evidence about the participation of the church in the sphere of patients' treatment. In it, in particular, the analysis of forms and methods of cooperation between Christianity and medical affairs is done, the impact of monasticism on its development is revealed, the history of the church care for patients is given.

Key words: disease, treatment, medicine, pastoral care.

тивні обов'язки перших сімох дияконів, ми не можемо, однак з упевненістю можемо сказати, що одним із їхніх обов'язків була опіка та догляд за хворими [30, с. 58].

Також інститут дияконис та іподияконів, найімовірніше, був створений насамперед для того, щоб служіння допомоги в громадах здійснювалося більш ефективно – передовсім для розподілу пожертвувань серед бідних і хворих [23, с. 260].

Виникнення лікарняної справи нового типу в період активного поширення християнства в різний час досліджували історики медицини. Як стверджують німецькі професори Т. Мейєр-Штейнег і К. Зудгоф, медицина з'явилася в Римі порівняно пізно; характерною рисою римського суспільства того періоду було те, що аж до II ст. до Р. Хр. у римлян не було ні справжньої медицини, ні справжніх лікарів. Лише раби, яких приводили з собою римляни після війн, навчили своїх господарів лікарського мистецтва. Таким чином, у Римі склалася ситуація, коли лише певна кількість забезпечених осіб могла користуватися лікарською допомогою, тоді як маса населення цієї допомоги була позбавлена [25, с. 93].

Дослідники проводили аналіз суспільних змін у період великих соціальних катаклізмів та епідемій, шукали основи соціальної згуртованості населення перед небезпекою, порівнювали поведінку людей, які сповідують християнство, і людей, які дотримуються язичницького культу (не на користь останніх). Низка авторів докладно вивчала повсякденне життя містян у Стародавньому Римі, вказуючи на вуличний бруд, соціальну нерівність, велику кількість мігрантів, високий рівень злочинності, побутову невлаштованість і відсутність упевненості в завтрашньому дні. Низький рівень розвитку охорони здоров'я, соціальні забобони, відсутність державного регулювання соціального порядку, низький рівень народжуваності, неконтрольована кількість абортів і небажання римлян створювати сім'ї – все це яскраво характеризує життя римського міста. Водночас усе це парадоксальним чином сприяло зміцненню християнства в римському суспільстві. «Християнство росло не за рахунок чудової роботи на ринкових площах (хоча багато чого таки могло відбуватися) і не тому, що Костянтин сказав, що воно може існувати, і навіть не тому, що мученики принесли йому таку довіру. Воно росло, тому що християни утворили інтенсивне співтовариство, здатне генерувати “непереможну наполегливість”» [31, с. 255 – 256]. Саме в цей період відбувалося активне становлення лікарняної справи на основі ідей благодійності. Останнім часом

у спеціальній історіографії стверджується думка про існування в ранній Церкві досить розвинених моделей благодійності. Деякі автори відзначають, що створення медичних установ, які надавали допомогу на постійній основі, зовсім не сприяло зникненню інституту волонтерства. Наприклад, американський історик медицини Р. Фернгрэн у своїх міркуваннях виходить із припущення про те, що в III ст. широке й активне поширення християнства на теренах Римської імперії сприяло розвитку парафіяльної благодійної діяльності [33, с. 64].

Дослідниця Наталя Шок, розглядаючи вплив християнства на лікарняну справу в III ст., зародження інститутів медичної допомоги у період раннього християнства розділяє на два етапи. Перший етап вона пов'язує з існуванням у давній Церкві (до святого рівноапостольного імператора Костянтина Великого) благодійної діяльності священнослужителів Церкви і небайдужих мирян, які не мали спеціальної медичної підготовки, але при цьому здійснювали догляд за хворими. Другий етап виникає після легалізації християнства в 313 р. До першого етапу дослідниця зараховує появу вечерей любові (агап), що проявлялися також у формі особистої турботи про людей із фізичними недугами. Саме цей духовний принцип у період ранньої Церкви ліг в основу організації окремих видів медичної допомоги [31, с. 256–257].

Адміністративна структура ранньої Церкви була досить проста й дуже добре надавалася для здійснення контролю над благодійною діяльністю, заснованою на добровільній праці. У кожній Церкві були пресвітери й диякони (див. Діян. 6: 1–6). Головною справою дияконів було полегшення фізичних страждань нужденних, яке включало таке особливе завдання, як відвідування хворих.

На базі парафій щонеділі здійснювався збір милостині, яка перебувала в розпорядженні пресвітерів, її розподілом серед парафіян займалися диякони. До справи доброчинності були залучені також жінки-вдовиці, які згодом сформували особливий інститут дияконис. Їхня діяльність, в основному, була зорієнтована на хворих жінок. Незважаючи на порівняно невелике число християнських громад, якими вони володіли, їхня благодійна діяльність була досить активна навіть у складних обставинах. Духовний стимул, висока самодисципліна та ефективна адміністративна структура заклали за перші два століття існування християнства основи для створення організованої медичної допомоги. У ранній Церкві склалися стійкі соціальні

практики благодійності, що стало помітним знаком перших християнських громад. В основу діяльної турботи були покладені принципи людинолюбства, які ламали культурні, етнічні й соціальні стереотипи греко-римського суспільства.

У великих містах Римської імперії активно розвивалася благодійна діяльність. Це мало величезне значення в умовах важкої санітарно-епідемічної ситуації, що склалася в римських містах: висока щільність населення, відсутність чистої питної води, забрудненість більшості громадських місць, бідність і злидні, що, безумовно, призводило до зростання захворювань і високої смертності. Сюди також варто зарахувати й катастрофічну соціальну нерівність у містах Римської імперії. Етнічне різноманіття, постійний приплив мігрантів не створював сприятливих умов для стабільного соціально-економічного розвитку. Соціальна дезорганізація поступово перетворювалася в реальний соціальний хаос: мешканці зазнавали великої кількості небезпек (високий рівень правопорушень, насильства), більшість сімей жили в брудних і тісних кварталах, високий рівень дитячої смертності, суспільна свідомість була сповнена ненавистю й гнівом, тому багато греко-римських міст того періоду були схильні до бунтів.

Очевидно, що в таких умовах ідеологічний стрижень християнства міг оновити життя в греко-римських містах, надавши нові норми й нові типи соціальних відносин, які могли впоратися з багатьма нагальними міськими проблемами. Безпритульним і бідним християнська віра пропонувала милосердя й надію; приїжджим і мігрантам – основу для спілкування; сиротам і вдовам – нове значення сім'ї. У періоди етнічних конфліктів християнство запропонувало нову основу для соціальної солідарності. Поступово масштаби благодійної діяльності ранньої Церкви розширювалися. Це, чергу зі свого боку, вимагало створення більш складної організаційної структури, введення нових штатних одиниць [31, с. 259].

Звичайно, церковна благодійність охоплювала велику кількість людей, але разом із тим її можливості й ресурси були не безмежні.

Духовенство не завжди справлялося з покладеними на нього обов'язками допомоги стражденним. Тому багато християнських громад на допомогу священикам стали засновувати нижчі церковні посади – це були іподиякони й паламарі. Церковний історик Євсевій Памфіл, єпископ Кесарії Палестинської, пише, цитуючи лист Корнилія, єпископа Римського, до єпископа Антіохії Фабіана: «[...] В Кафоличній Церкві повинен бути

один єпископ[...]. В ній є [...] 46 священників, 7 дияконів, 7 іподияконів, 42 аколупи, 52 заклинателі і читці, і придверних [...]» [5, кн. 6, 43. 11]. Із цього листа Р. Фернгрена робить висновок про територіальний поділ Риму християнами на 7 округів, за кожним із яких був закріплений диякон, іподиякон і шість паламарів [33, с. 115]. Також є письмові свідчення про грошові витрати ранньої Церкви, які ми спостерігаємо в творах багатьох отців. Так, наприклад, свт. Кипріяном вказує, що в III ст. Карфагенська Церква пожертвувала 100 тисяч сестерціїв Нумидійській Церкві для викупу місцевих мешканців [16, с. 191, 195]. А святий Іоанн Золотоустий влаштував велику кількість лікарень та забезпечував хворих усім необхідним [6, с. 326].

Надання медичної допомоги та опіка над хворими особливо проявлялися в Церкві в роки епідемій. Так, під час епідемії чуми, незважаючи на великі гоніння, християни доглядали за всіма хворими – як одновірцями, так і язичниками. Св. Кипріяном під час чуми в Карфагені 252 р. звернувся до громади міста з проханням допомагати всім зараженим, незважаючи на те що вони звинувачували християн у виникненні епідемії [9, с. 241, 244, 254].

У своєму творі «До олександрійців» св. Діонісій Великий описує життя в Олександрії під час чуми з 247 по 264 рр. Святий вказує на самовідданість священників, дияконів та мирян, які, ризикуючи власним життям, надавали зараженим першу допомогу: «Дуже багато наших братів від повноти любові та братолюбства не щадили самих себе і підтримували один одного, безбоязно спостерігали за хворими, невтомно доглядали за ними і, служачи їм заради Христа, разом із ними радісно вмирали, сповняючись стражданнями інших, залучаючи на себе хворобу від своїх ближніх і добровільно беручи на себе їхні муки [...]. Таким чином залишили життя кращі з наших братів, деякі пресвітери і диякони і багато дуже поважних з числа народу [...]. Вони брали тіла святих на розпростерті руки [...], закривали їм очі [...], носили їх на своїх плечах [...], обіймали, омивали і прикрашали одягом, а незабаром і самі сподоблялись того ж [...]. Зовсім навпаки поводитися язичники: вони проганяли тих, хто почав хворіти, тікали від найдорожчих людей, викидали на вулицю напівмертвих і звалювали трупи без поховання, намагаючись відвернути передачу і поширення смерті, хоча при всіх зусиллях їм нелегко було досягти цього» [4, с. 78–79].

Поширення заразних хвороб ставало причиною виникнення особливих медичних громад, які відомі в історії під назвою «парабалани». Їхня діяльність полягала в догляді та перевезен-

ні прокажених та інших людей із заразними хворобами та похованні померлих. Парабаланів налічувалося до 500 чоловік. За свою ризиковану діяльність парабалани мали низку церковних привілеїв. Існує думка, що вони вперше були організовані під час великої чуми в Олександрії за єпископства свт. Діонісія Олександрійського. За Кодексом імператора Феодосія II, їхня діяльність здійснювалася під наглядом губернатора Єгипту, а підпорядковувалися вони Олександрійському патріарху [18, с. 296].

Розвитку медичної справи сприяло виникнення чернецтва, яке мало вплив також і на всі види церковної благодійності. Уся соціальна діяльність у Римській імперії лежала цілком і повністю на Церкві й монастирях, і лише згодом до цієї роботи підключилася держава й приватні особи. У великих містах і при великих монастирях починають будуватися так звані «ксенони», або готелі, для проживання малозабезпечених громадян, яким було необхідне лікування. Крім того, в кожному монастирі знаходили притулок і догляд бідні, хворі паломники. Перший чернечий лазарет, створений прп. Пахомієм Великим, існував ще в 324 р. і став прототипом лікарні. Доступні монастирські джерела тієї епохи не описують системи надання медичної допомоги, в них немає ані вказівки на переломні моменти в її розвитку, ані опису структури. Разом із тим система медичної допомоги сприймалася в монастирях як невід'ємна частина чернечого життя й тільки тому не була зафіксована в літературі [31, с. 275; 63].

Навернення імператора Костянтина в християнство сильно вплинуло на будівництво лікарень та різко змінило масштаби християнської благодійності, характер її установ. Тільки в одному Константинополі в цей час існувало 35 благодійних корпорацій [20, с. 334].

Лікарі за правління Костянтина Великого не обкладалися податками й іншими повинностями. Імператор видав декрет, який говорив так: «Ремісники, що живуть у містах, звільняються від всіх повинностей, оскільки для вивчення ремесла потрібно дозвілля, тим більше, що вони бажають і самі вдосконалюватися, і навчати своїх синів. Перелік такий: архітектори, лікарі, ветеринари, живописці, скульптори [...]» [20, с. 334].

Із проголошенням християнства дозволеною (313 р.), а згодом і державною релігією (382 р.) місцеві єпархії організовують під своїм патронатом медичне обслуговування хворих, особливо незаможних громадян. Одним із перших найбільших медичних комплексів була знаменита «Василіада» свт. Василя

Великого, єпископа Кесарії Каппадокійської. Будівництво «Василіади» розпочалося близько 369 р. Святий Василій особисто керував роботами, давав поради будівельникам і сам працював. Коли будівництво завершилося (372 р.), святитель узяв на себе керівництво одним із підрозділів лікарні. Лікарня включала в себе готель для незаможних іногородніх, будинок престарілих, лепрозорій для прокажених, притулок для бідних та інші підрозділи. Окремо існували інфекційні корпуси. У центрі лікарняного комплексу стояв чудовий храм. Лікарня була побудована за містом, а на її території постійно проживав медичний персонал, який здійснював не тільки християнську турботу про ближнього, але й надавав медичну допомогу. Тут було продумано навіть те, щоб люди під час тривалого перебування в лікарні освоїли яку-небудь професію, ремесло [15, с. 459; 63].

Друг Василя Великого, святитель Григорій Богослов, так говорив про «Василіаду»: «Це нове місто, де панує благочестя [...]. Тут на хворобу дивляться по-філософськи, тут нещастя перетворюється на щастя. Якщо порівняти лікарню Василя Великого з найбагатшими містами, такими як Фіви в Беотії, Вавилон, із пірамідами Єгипту й стародавніми храмами, то побачимо, що від усієї їхньої колишньої величі не залишилося нічого. Та й самих людей вже немає. А в лікарні «Василіада» ми бачимо людей, яких усі зневажали й ненавиділи за їхні хвороби. І Василій Великий зумів переконати нас у тому, що якщо ми вважаємо себе людьми, то не повинні нехтувати до себе подібними, бо своєю безсердечністю і злобою ми ображаємо Самого Христа, Який начальник усім» [3, с. 676–677].

Такі заклади отримали широке поширення в навколишніх та віддалених місцевостях (див. листи свт. Василя Великого 137 і 138).

Інший отець Церкви – прп. Єфрем Сирін – у 373 р., під час голоду в місті Едесс в Сирії, створює профілакторій на 300 місць в одній із міських будівель. Пізніше, за єпископа Раввула, ця будівля була перебудована під лікарню, яку обслуговували ченці. Окремо був побудований лепрозорій.

У IV ст. свт. Іоан Золотоустий створює подібний заклад у Константинополі, направляючи туди на роботу священнослужителів, лікарів, кухарів та обслуговувальний персонал. Це були перші установи, які отримали назву «лікарня» [28].

Відомим медичним закладом V–VI ст. був Пансіон Самсона. Пансіон розташовувався поблизу храму Святої Софії Константинопольської. Організатором і будівничим цієї лікарні був якийсь лікар Самсон. Саме Самсону приписують оздоров-

лення від серйозної хвороби імператора Юстиніана Великого, який на знак подяки збудував нове приміщення для лікарні і виділив великі кошти на її утримання. Після смерті Самсона керуючих в цю лікарню призначала патріархія, і кожен рік (аж до X століття) служилась Божественна літургія в його пам'ять. Коли під час повстання Ніка у Константинополі в 532 р. лікарня згоріла, її знову відбудували на кошти казни.

За такою ж системою працювали інші відомі лікарні – імені святої Ірини в околицях Константинополя, Евульська лікарня та ін. Керівники цих лікарень завжди були присутні як почесні гості на всіх імператорських урочистостях.

Існував у Церкві також інститут дияконис, одним із обов'язків яких був догляд за хворими. Прикладом такого догляду була великомучениця Анастасія Узорішительниця, що, переодягаючись і підкуповуючи варту, часто приходила в темниці, в яких перебували християни, скалічені жахливими тортурами, і тут промивала їм рани, одягала в чистий одяг, годувала тощо. В IV столітті особливо прославилася на цьому терені Фабіола, яка на своїх плечах переносила тяжкохворих і своїми руками омивала гній і кровоточиві рани. Таку ж популярність отримала св. Павла, яка виявляла в догляді за хворими дивовижне терпіння. Свт. Іоану Золотоустому в його вигнанні велику допомогу надавала диякониса Олімпіада. Жінки працювали не лише медсестрами, акушерками, але й лікарями (наприклад, гінекологами) [32, с. 54].

Великий внесок у розвиток охорони здоров'я робили візантійські імператори та їхні дружини. Наприклад, Плакилла, дружина святого імператора Феодосія I Великого, сама застеляла лікарняні ліжка й знімала пробу під час приготування їжі хворим, сама годувала лежачих. У різноманітних джерелах ми читаємо опис діянь милосердя до хворих людей імператриць Ірини, Євдокії, Феодори.

З VII ст. у візантійських лікарнях працювали в основному хірурги, офтальмологи, гінекологи, акушери-гінекологи, лікарі інших спеціальностей і численний медперсонал. Від століття до століття вдосконалювалася система охорони здоров'я. Після війни з арабами і внутрішніх негараздів X–XI ст. медичні професії набувають дуже високий статус.

У XII ст. державні лікарні стають місцем надання медичної допомоги на постійній основі для всіх громадян.

Одним із найвідоміших лікувальних закладів Візантії XII ст. була лікарня, що входила в комплекс константинопольського монастиря «Спас Вседержитель». Ця монастирська лікарня,

заснована в 1136 р. імператором Іоаном II Комніном та його дружиною Іриною, була найбільшим універсальним медичним закладом Середньовіччя. Імператор Іоан II побудував комплекс будівель, що включав монастирські будівлі, родинну імператорську усипальницю, будинок престарілих, лепрозорій і власне лікарню.

У лікарні працювала аптека, існували й спеціальні приміщення для медперсоналу. Тут працювали люди різних професій: фармацевти, кухарі, санітари, сторожа. Два лікарі керували науковою роботою лікарні, по місяцю кожен. Вони ж контролювали правильність діагнозів і стежили за правильністю терапії. В лікарні працювали чотири фармацевти (один головний і три рядових), їм допомагали ще два помічники. Існували посади лікарняного сторожа, було п'ять прачок, один чоловік відповідав за постійну подачу гарячої води, працювали 2 кухарі, 2 булочники, мельник і конюх. Конюх дбав про коней лікарів і допомагав на млині. Був свій воротар і постачальник. За лікарнею було закріплено 3 священники: два ієреї сповідували тяжкохворих та помираючих, один здійснював відспівування. Крім священників, був читець і 4 гробокопачі [28].

Говорячи про європейську медицину, ми зауважимо лише те, що до найдавніших лікарень у Європі належить шпиталь «Божий готель» у Парижі, про який згадується ще в 829 р., лікарня св. Варфоломія в Лондоні (заснована в 1102 році) й лікарня San-Spirito в Римі, заснована папою Інокентієм III в 1204 році. У середньовіччя будувалися окремі будинки для прокажених, присвячені св. Георгію; ці будинки були спеціально призначені для ізолювання й лікування прокажених; у пізніші часи, зі знищенням епідемії прокази, ці будинки частково призначалися для богаділень і частково для лікарень.

У Київській Русі-Україні лікарняна справа носила відбиток візантійської медицини, однак мала й свої особливості.

Для язичницької дохристиянської Русі головною формою лікування був особливо тісний зв'язок із міфологічними мотивами. У рамках політеїзму лікування розумілося як чудесний дар, посланий людині зверху. Цей дар переважно полягав в умінні розуміти таємничу мову обожнюваної природи, спостерігати й глумачити її явища та прикмети, благати й заклинати язичницьких богів. На всіх знаннях, доступних для язичника, лежало релігійне освячення: і древній суд, і поезія, і лікування – все це належало релігії і разом з нею становило єдине ціле. Хвороба розглядалася як злий дух, що після очищення вогнем та

водою покидає свою жертву. Народне лікування ґрунтувалося переважно на обкурюванні, окропленні і вмиванні з проголошенням «на хворобу» страшних заклять [19, с. 15].

На Русі був цілий контингент осіб, які вважалися посередниками між людством і таємничими силами природи і яким була відома таємниця звертати ці сили на користь чи на шкоду людині. Завдяки спілкуванню з цими силами природи вони могли як наводити на людину неміч, так і звільнити її від недуги. До таких посередників між людством і силами природи належали волхви, чарівники, відуни та відьми, які відігравали помітну роль у давніх літописних переданнях і в творах усної народної словесності.

Головними лікарями на Русі були волхви, які вважалися найбільш надійними зберігачами медичних знань, що передавалися ними з покоління в покоління. Як правило, ці знання включали багатий запас різнобічних відомостей про людину й навколишній світ, будучи тим самим важливою складовою синкретичної культури, в яку медична культура була органічно вплетена.

У різних місцевостях Київської Русі найбільшою популярністю користувалися знахарі, примівники, баїльники: знахар лікував зіллям, примівник силою слова. До останнього зверталися, коли знахар виявився безсилий допомогти. Існували знахарі широкого профілю, які бралися за лікування всіх недуг, і ті, що спеціалізувалися на окремих хворобах [27, с. 75].

Велика кількість магічних обрядів східних слов'ян виконувала, на думку дослідниці О. Гуляєвої, як лікувальні, так і гігієнічні функції [19, с. 16].

Таким був ґрунт, на якому ми вправі шукати сліди найдавнішої язичницької медицини, що являла собою суміш знань деяких справді цілющих сил природи з містичною вірою в чудодійні її таємниці.

Із прийняттям християнства погляд на медицину змінився. Церква почала закликати насамперед піклуватися про ізгоїв суспільства. Відразу після прийняття християнства створюються структури практичної допомоги вдовам, сиротам, хворим та нужденним. Таким чином, християнство взяло справу лікування під свою безпосередню опіку. «Церковний устав» святого рівноапостольного князя Володимира проголошує лікарні церковною установою, а самих «лічців», тобто лікарів, – людьми церковними, підвідомчими єпископу.

Отримавши християнство з Візантії, Русь отримала й візантійські погляди на лікарську справу як на предмет найближчо-

го відання й опіки Церкви. Лікарська справа у Візантії, як уже було сказано, звершувалася головним чином при монастирях і церквах, і ченці вважали лікування хворих справою свого подвижницького покликання. Такий же порядок речей складається після прийняття християнства і на Русі. Пройняті завзяттям до нової віри, давні руські князі серед інших богоугодних справ спрямовують свої зусилля і на піклування про хворих. Св. Володимир велить розшукувати по місту хворих і доставляти їм додому їжу; літописець, згадуючи заслуги померлого князя Костянтина Всеволодовича, відзначає той факт, що цей князь «охороняв» важких, тобто хворих [22, с. 11].

Із поширенням християнства на Русі почалась запекла боротьба з язичницькою медициною. У цій боротьбі Церкві допомогала держава. Волхвів переслідували, страчували, спалювали, а саме волхвування оголошено злочином уже в перших пам'ятках руського церковного права. «Устав про церковні суди» святого князя Володимира Великого, що датується 995 р., серед злочинів проти віри називає волхвування та лікування зіллям. Волхи й знахарі були проголошені слугами диявола [27, с. 75].

Більш терпимим було ставлення Церкви до практики жінок-повитух, які надавали допомогу жінкам при пологах [24, с. 19].

Прийняття християнства, однак, незначно змінило побут давньоруського суспільства. Як і раніше, зберігалось язичництво, яке з часом поступово накладалося на християнство. Таким чином в цьому процесі язичництво, з одного боку, отримало стимул до подальшого розвитку, а з іншого – християнство адаптувалося до язичницьких понять і передань.

Двовірство знайшла своє відображення і в медичній культурі. Найбільше двовірство яскраво проявилось в заклинаннях і молебнях, де склалися складні й розгалужені уявлення про побутові та господарські функції основних християнських фігур; були широко поширені всілякі списки, кому, як і в яких випадках молитися.

Язичницькі традиції були особливо сильні в галузі акушерства. Наприклад, вважалося, що всяка замкнутість заважає швидкості пологів, тому розв'язували всі вузли на одязі породіллі та її чоловіка, відкривали в будинку всі замки, дверцята шаф, розплітали коси. Цей ритуал супроводжувався різноманітними замовляннями. При важких пологах зверталися до священника з проханням відкрити в храмі царські врата, запалювали перед іконами «страсні», «четвергові» або вінчальні свічки, читали молитви [19, с. 19].

У Київській Русі при монастирях, подібно до того як це було в Західній Європі й у Візантії, почали будуватися лікарні. Ці лікарні призначалися для монастирського й місцевого населення. Хоча про точну дату відкриття монастирських лікарень говорити важко, все ж можна думати, що вони з'явилися в Давній Русі одночасно з монастирями. В усякому разі, перша письмова збережена згадка про монастирські лікарні датується часом князювання святого князя Володимира Великого: саме він, як свідчать літописи, разом із Київським митрополитом Леонтієм встановив своєрідний податок – десятину – на користь сиріт, знедолених, хворих та ін. Про це говориться в «Уставі святого князя Володимира, що хрестив Руську Землю» [133, с. 621–622; 313]. У цьому «Уставі» йшлося не тільки про лікарні, але й про лазні, які здавна посідали особливе місце в житті народу, зокрема в заходах, пов'язаних з охороною здоров'я.

В «Ізборнику» Святослава (XI ст.) міститься вказівка монастирям давати притулок не тільки багатим, але й бідним хворим, запрошувати до них лікаря й платити йому за працю (з монастирських коштів) [29, с. 170].

Одним з основних джерел вивчення історії медицини періоду Київської Русі є Києво-Печерський патерик (XII ст.). У цьому документі наведений перелік ченців-лікарів та вимоги до них: терпеливо виконувати свою роботу, бути вільним від будь-якої думки, спрямованої на збагачення за рахунок наданої медичної допомоги [27, с. 76].

Професор М. Богоявленський, аналізуючи Києво-Печерський патерик, зазначає, що для монастирської лікарні було відведено особливе місце, яке відділялося парканом від інших будівель, що було свого роду ізолятором. Розповідь про життє прп. Пимона, на думку Богоявленського, доводить, що в монастирській лікарні були ліжка і спеціальний штат лікарняних служителів [17, с. 164–165; 168–169].

Аналізуючи Києво-Печерський патерик, можемо з певністю сказати, що всі лікарі Києво-Печерського монастиря були доступними, їм було невідоме марнославство. Лікування сприймалося преподобними отцями передовсім як невід'ємна частина служіння Господу. Зі ставленням до лікування як до дару Божого пов'язана і безвідплатність [21].

Київський Печерський монастир був послідовником славного грецького монастиря – Афонської Гори, де була влаштована «лікарня заради хворих». Перші ченці Печерського монастиря

прийшли з Афону і перенесли з собою звідти лікарські знання, які й насаджували у новоствореній обителі.

Печерський Патерик передає нам імена ченців, які займалися облаштуванням монастирських лікарень або й самі лікували.

Першим ігуменом Печерського монастиря був прп. Антоній, який подвизався раніше на Афоні і в інших грецьких храмах. Там він і засвоїв початки медичного знання. «Предивний лікар» Антоній, як його іменує монастирська хроніка, особисто доглядав хворих, яких лікував, даючи їм зілля, яке їх зцілювало [8, с. 39, 143].

Інший ігумен – преподобний Феодосій Великий – створив при Києво-Печерському монастирі притулок для паломників («странноприймний дім») [2, с. 386–388]. Виконуючи переважно функції піклування про інвалідів війни та надаючи стаціонарну лікувальну допомогу цивільному населенню, лікарня прп. Феодосія не відмовляла в допомозі й багатьом хворим відвідувачам. Тут лікувалися також і заразні хворі [19, с. 21–22].

Прп. Агапіт Печерський, учень святого Антонія, не вимагав оплати за свою працю, займався лікуванням чернечої братії, а також знатних осіб (наприклад, великого князя Володимира Мономаха) і простих мирян, за що був прозваний сучасниками «лікарем безвідплатним». Подібно до свого вчителя, прп. Агапіт лікував хворих зіллям і особисто доглядав їх.

Ченцем-лікарем був Даміан-пресвітер, який лікував освяченим елеєм і молитвою: «Якщо коли хто-небудь приносив хворого, одержимого якою-небудь недугою, то його несли в монастир до блаженного Феодосія, який наказував Даміану сотворити молитву над хворим. Як тільки він здійснював молитву і помазання елеєм, негайно зцілення приходило до нього» [8, с. 76, 181].

Даром лікування був також наділений прп. Алімпій. Історія зберегла нам свідчення про те, що цей преподобнийвилікував маззю прокаженого, якого марно лікували перед тим багато «лікарів, волхвів й іновірних людей» [22, с. 12].

У «Слові про преподобного чорноризця Пімена» міститься повчальний приклад, з якою відповідальністю треба ставитись до хворих: «Хіба ти не знаєш, що однакову нагороду отримають і хворий, і той, хто йому служить? Адже терпіння убогих не пропаде безслідно: тут скорбота і недуга, і горе, а там, де немає хвороби, ні печалі, ні зітхання, але життя вічне, – там радість і веселість» [8, с. 73–74, 178].

У XI столітті лікарні відкриваються й при інших монастирях: у Переяславі, Смоленську, Новгороді, Львові. Никонів-

ський літопис, наприклад, свідчить, що в XI столітті (1091 р.) митрополит Єфрем поставив у Переяславі лікарню й приставив до неї лікарів, які подавали «всім відвідувачам безвідплатно лікування» [10, с. 116].

Відомі були представникам духовенства деякі лікарські прийоми і в пізніші епохи. Так, у XV ст. чернець Осія зупиняє в хворого князя Дмитрія Юрійовича Красного за допомогою тампонації сильну кровотечу з носа, яка перешкождала князю прийняти Св. Тайни [11, с. 38].

Поряд із церковно-монастирською медициною існувала на Русі й медицина світська, що відрізнялася як від монастирської, так і від язичницького чаклування й знахарства, яке суворо та вперто переслідувалося і Церквою, і княжою владою.

Уже в епоху святого князя Ярослава Мудрого на Русі існували вільні лікарі й вільна лікарська практика. Ця практика була платною, на відміну від безоплатної церковної медицини.

Староруська збірка церковного права «Руська правда», яка датується XI століттям, згадує про винагороду лікарю: людина, якій нанесено кимось рану, має право вимагати від кривдника 3 гривні пені і, крім того, ще особливу винагороду лікарю, який буде лікувати цю рану [13, с. 1]. Пізніші списки «Руської правди» називають цю винагороду «лікувальною», оскільки вона призначається на лікування ран, і визначають її розмір в одну гривню, при трьох гривнях пені, яка стягується за самий злочин [22, с. 16].

Уже за князя Всеволода Ярославовича в Києві перебувало кілька лікарів. Князь Святополк Ярославович помер від хірургічної операції, яка полягала в розрізі фурункула; безсумнівно, що ця операція була здійснена не без участі одного з київських лікарів.

За Володимира Мономаха в Києві славився «хитрий» лікар-вірменин, у якого лікувався князь і його бояри.

Через посередництво Болгарського царства могли проникнути до нас і основи арабської медицини. Арабські лікарі славилися в ту пору своїм мистецтвом лікування. Никонівський літопис розповідає, що в кінці XVI ст. якийсь арабський лікар лікував царевича Малат-Гірея після невдалої допомоги кримських відунів [12, с. 39].

З епохи святого князя Ярослава Мудрого зав'язуються у нас зносини з Західною Європою. Відомо, що донька Ярослава Анна була одружена з французьким королем Генріхом I. Такі зв'язки сприяли прибуттю на Русь іноземних майстрів та інших освічених людей, серед яких, на думку М. Загоскіна, могли бути й лікарі [22, с. 18].

Так почали закладатися основи державної системи медицини, яка отримала логічне завершення, коли був побудований перший державний госпіталь. Однак такі державні медичні заклади не задовольняли потреб усіх верств населення. Таким чином, Церква й надалі продовжувала займати головне місце в сфері надання медичної допомоги.

Отже, Церква із часу самого свого заснування відіграла активну роль у справі догляду за хворими, про що є вказівки в книзі Діянь святих апостолів. Ця допомога до 313 року полягала в благодійній діяльності священнослужителів Церкви і небайдужих мирян, які не мали спеціальної медичної підготовки, але при цьому здійснювали догляд за хворими. Надання медичної допомоги та опіки над хворими особливо проявлялося в Церкві в роки епідемій. Так, під час епідемії чуми, незважаючи на великі гоніння, християни доглядали за всіма хворими – як одновірцями, так і язичниками. Поширення заразних хвороб ставало причиною виникнення особливих медичних громад, які відомі в історії під назвою «парабалани». Їхня діяльність полягала у догляді та перевезенні прокажених та інших людей із заразними хворобами та похованні померлих.

Розвитку медичної справи сприяло виникнення чернецтва, яке мало вплив також і на всі види церковної благодійності. Уся соціальна діяльність у Римській імперії лежала цілком і повністю на Церкві і монастирях, і лише згодом до цієї роботи долучилася держава й приватні особи. У великих містах і при великих монастирях починають будуватися так звані «ксенони», або готелі, для проживання малозабезпечених громадян, яким було потрібне лікування.

З оголошенням християнства дозволеною (313 р.), а згодом і державною релігією (382 р.) місцеві єпархії організують під своїм патронатом медичне обслуговування хворих, особливо незможних громадян. Перший чернечий лазарет, створений прп. Пахомієм Великим, існував ще в 324 р. і став прототипом лікарні.

Із VII ст. у візантійських лікарнях працювали в основному хірурги, офтальмологи, гінекологи, акушери-гінекологи, лікарі інших спеціальностей і численний медперсонал. Від століття до століття вдосконалювалася система охорони здоров'я. Після війни з арабами і внутрішніх негараздів X–XI ст. медичні професії набувають дуже високого статусу. У XII ст. державні лікарні стають місцем надання медичної допомоги на постійній основі для всіх громадян. Влаштувалися вони, переважно, і надалі при монастирях. У штат входили священно- і церковнослужителі.

У Київській Русі-Україні лікарняна справа носила відбиток візантійської медицини, однак мала й свої особливості. Києво-Печерський патерик передає нам імена ченців, які займалися облаштуванням монастирських лікарень або й самі лікували.

Джерела

1. Біблія : книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 1415 с.
2. Августин, блж. Сповідь / св. Августин. – [3-те вид.]. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
3. Григорій Богослов, свт. Творіння / [пер. українською мовою Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – Т. 1, кн. 1: Слова. – 719, [1] с.
4. Дионисий Великий, свт. Творения / пер., примеч. и введ. А. Дружинина ; под ред. Л. Писарева. – Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1900. – [XXX], 190 с.
5. Евсевий Памфил. Церковная история. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – 604 с.
6. Жития святых, на русском языке, изложенные по руководству Четьих-миней св. Димитрия Ростовского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – Т. 3: Ноябрь. – 829, [2] с.
7. Іоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь / переклад українською мовою прот. Михайла Маруська ; під ред. патріарха Філарета (Денисенка). – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 7, Кн. 2. – 482, [1] с.
8. Киево-Печерский Патерик // Древнерусские патерики / изд. подгот. Л. А. Ольшевская и С. Н. Травников. – М. : Наука, 1999. – С. 7–80.
9. Киприан Карфагенский, смчч. Творения. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1879. – Т. 2: Трактаты. – 369 с.
10. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб. : В типографии Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9: Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновской летописью / под ред. А. Ф. Бычкова. – 282 с.
11. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1901. – Т. 12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью / под ред. С. Ф. Платонова при участии С. А. Адрианова. – 266 с.
12. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 14, 1-я пол.: Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея России. Новый летописец / под ред. С. Ф. Платонова и П. Г. Васенко. – 154 с.
13. Руська правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій) / [під ред. проф. С. Юшкова]. – Київ : Видавництво НАН України, 1935. – 193 с.
14. Устав святого князя Володимира, крестившого Руськую землю, о церковных судах // Голубинский Е. История Русской Церкви. – М. : Университетская типография, 1901. – Т. 1, ч. 2: Период первый, киевский или домонгольский. – С. 621–627.
15. Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб. : В типографии Фишера, 1851. – 636, [XXXIV] с.

Література:

16. Аман А.-Г. Повседневная жизнь первых христиан. 95 – 197 / А.-Г. Аман. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 322 [14] с.

17. Богоявленский Н. Древнерусское врачевание в X – XVII вв. Источники для изучения русской медицины. – М. : Медгиз, 1960. – 326 с.
18. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской Империи: Закат и падение Римской империи : в 7 т. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – Т. 5. – 592 с.
19. Гуляева Е. Развитие древнерусской медицинской культуры : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. исторических наук: спец. 24.00.01 – теория и история культуры / Гуляева Елена Шамилевна ; Российский государственный медицинский университет. – Волгоград, 2006. – 26 с.
20. Долгий С. Особливості правового статусу благодійних корпорацій // Наука і правоохорона, 2013. – № 1 (19). – С. 334–336.
21. Заблоцька К. Медицина Київської Русі в «Киевопечерському патерику»: історіографічний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/4_2004/articles/stat12.html
22. Загоскин Н. Врачи и врачебное дело в старинной России. – Казань : Типография Императорского университета, 1891. – 72 с.
23. Краснобаева Ю. Понятие «служение» и институт диаконата в раннем христианстве : дисс... канд. исторических наук: спец. 07.00.03. – всеобщая история (Древний мир) / Краснобаева Юлия Евгеньевна ; ФГБОУ ВПО «Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова». – М., 2013. – 296 с.
24. Малахова А. Человек и болезнь в повседневной жизни Древней Руси : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. исторических наук: спец. 07.00.02 – отечественная история / Малахова Анастасия Сергеевна ; Армавирский государственный педагогический университет. – Ставрополь, 2011. – 30 с.
25. Мейер-Штейнег Т., Зудгоф К. История медицины / пер. В. Любарского, Б. Гершуни. – М. : Государственное издательство, 1925. – 463 с.
26. Мирский М. Медицина в средние века на Руси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annales.info/rus/small/medsv.htm>
27. Новіков Д. Правове регулювання праці осіб у сфері медичної діяльності за часів Київської Русі // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО». – Харків, 2012. – Вип. 19. – С. 73–79.
28. Папагеоргиу Г. Больничное дело и медицина в Византийской империи / Пер. с греч. Н. Николау [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/62069.htm>
29. Печникова О. К вопросу о правовом регулировании врачевания в Древней Руси // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2013. – № 2 (серия 2). – С. 168–172.
30. Толковая Библия или Комментарии на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета под редакцией А. П. Лопухина : в 7 т. – М. : Дарь, 2009. – Т. 7: Деяния. Соборные послания. Откровения Иоанна Богослова. – 1296 с.
31. Шок Н. Античная традиция и раннехристианское мировоззрение в теории и практике медицины Римской империи I – III веков : дисс. на соискание уч. степени доктора исторических наук: спец. 07.00.10 – история науки и техники / Шок Наталия Петровна ; Национальный исследовательский Томский государственный университет. – Томск, 2014. – 606 с.
32. Ястребов А. Женщина-христианка в церковном служении и в семейной жизни в эпоху древней Церкви // Журнал Московской Патриархии. – М. : Издание Московской Патриархии, 1953. – № 3 (март). – С. 52–57.
33. Ferngren G. Medicine and Health Care in Early Christianity. – Balyimore : Johns Hopkins University Press, 2009. – 264 p.